

УДК 37.014.62–057.343 «1918»

Н.М. Демиденко

**ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ ПРОКОПОВИЧА
ВАСИЛЕНКА (1866–1935) НА ПОСАДІ МІНІСТРА
НАРОДНОЇ ОСВІТИ ТА МИСТЕЦТВА
ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ**

«...Людина включає в себе не тільки особисто-якісне Я, яке йде від Бога, але і земну індивідуальність – батьківщину і предків».

(Сергій Булгаков)

У статті висвітлена діяльність державного і громадського діяча, академіка, видатного ученого і правознавця Миколи Прокоповича Василенка (1866–1935), зокрема його робота на посаді міністра народної освіти та мистецтва за часів гетьмана П. Скоропадського.

Ключові слова: М.П. Василенко, П.П. Скоропадський, кадет, освіта, Українська Академія наук.

До видатних постатей української історії по праву належить Микола Прокопович Василенко (1866–1935), якого називають основоположником української історико-правової науки. У радянських енциклопедичних виданнях академіка, ініціатора заснування і другого президента Української Академії наук називали виключно «українським буржуазним націоналістом». Прізвище М. Василенка, якому була адресована «перша подяка щойно заснованої у 1918 році УАН», викреслювали з української історії упродовж півстоліття [1, с. 34]. Політична реабілітація вченого, який поєднував наукову роботу з громадською діяльністю та участю у процесах національно-державного будівництва, почалася лише наприкінці 1980-х рр. Повністю він був реабілітований у червні 1991 року. Таке запізніле визнання було пов'язане з ідеологічними поглядами М. Василенка. За часів національно-визвольних змагань він завжди дотримувався поміркованого державницького курсу і тому підпадав під гостру критику соціалістів-революціонерів.

Життя і творчість видатного українця стали предметом вивчення дослідників В.Ф. Верстюка, І.Б. Гирича, В.В. Заїки, І.Б. Косенка, Ю.С. Шемшученка та інших. Доповненням для об'єктивної характеристики діяльності М. Василенка є спогади гетьмана П.П. Скоропадського, які охоплюють події з грудня 1917 р. по грудень 1918 р.

Але у висвітленні постаті Миколи Василенка і дотепер існує багато ідеологічних нашарувань. Метою даного дослідження є вивчення його впливу на національно-культурний розвиток Української держави, вклад у становлення української національної науки та освіти.

Микола Прокопович Василенко народився у 1866 р. у селі Есмані Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер с. Червоне Глухівського району Сумської області). Подорожуючи Глухівщиною ще у 1845 р., Т. Шевченко у творі «Капітанша» опише власні враження про село Есмань: «Так мы ... коротали и время, и дорогу до самой Эсмани (первая станция Черниговской губернии). Не успеешь переехать границу Орловской губер-

Микола Прокопович Василенко (1866–1935)

нии, как декорация переменялась: вместо раkitника по сторонам дороги красуются высокие развесистые вербы; в первом селе Черниговской губернии уже беленькие хатки, соломою крытые, с дымарями. А не серые бревенчатые избы; костюм, язык, физиономии – совершенно все другое. И вся эта перемена совершается на пространстве двадцати верст. В продолжение одного часа вы уже чувствуете себя как-будто в другой атмосфере; по крайней мере я себя всегда так чувствовал, сколько раз не проезжал этой дорогой...» [2, с. 313–314].

У спогадах «Мое життя» М. Василенко зазначав, що їх будинок був розташований окремо від села, на хуторі: «Краси не було, але був затишок. І ми всі любили наш хутір, нашу Есмань» [3, с. 10].

Середню освіту М. Василенко отримав у Глухівській гімназії. В.В. Заїка зауважує: «Пізніше глухівська тема неодмінно простежувалася у наукових дослідженнях історика і краєзнавця М.П. Василенка, в оточенні глухівців він працюватиме і в уряді гетьмана Скоропадського» [4, с. 48].

У 1885–1890 роках М. Василенко навчався на медичному, а потім історико-філологічному факультетах Дерптського (Юрїївського) університету, заснованого ще у 1632 р. в Естонії. Цей вищий навчальний заклад вважався одним із найдемократичніших закладів того часу. У 1890 р. майбутній учений захистив кандидатську дисертацію на звання кандидата російської історії. Працював викладачем історії, журналістом. Дещо пізніше, у 1905 р., вступив до Новоросійського (Одеського) університету, де отримав диплом професійного юриста з правом на адвокатську практику.

Хист до юридичної справи Василенку передався, ма-

буть, від батька – Прокопа Івановича. Батько, не маючи юридичної освіти, обіймав в Есмані посаду станового пристава, успішно допомагаючи односельцям у веденні складних юридичних справ [5, с. 30].

М. Василенко, прийнявши приблизно у 1910 р. історичну концепцію «мазепинця» Грушевського, отримує заборону на викладання історії [6, с. 347], тому змушений буде займатися адвокатською діяльністю (у 1912–1913 рр. працював в Одеській, а у 1913–1917 рр. – Київській судових палатах), не полишаючи при цьому наукової діяльності у сфері історії та права.

У 1917 р. Миколу Василенка призначають куратором Київської шкільної округи і товаришем (заступником) міністра освіти Тимчасового уряду Росії, з 2 травня 1918 р. – міністром народної освіти та мистецтва уряду П. Скоропадського. Заступником міністра М. Василенка став П. Холодний, який працював у міністерстві за доби УНР. Керівником департаменту загальних справ залишився працювати український вчений-літературознавець П. Зайцев. У зв'язку з хворобою голови ради міністрів М. Устимовича, який занедужав у перші дні діяльності уряду, М. Василенко виконував одночасно і обов'язки голови уряду [7, с. 159].

За короткий період діяльності уряду П. Скоропадського (квітень-жовтень 1918 р.) М. Василенко брав безпосередню участь у заснуванні Національної бібліотеки, Державного українського архіву, Національного музею, Національної галереї мистецтва, двох державних українських університетів, відкритих відповідно 6 та 22 жовтня 1918 року у Києві та Кам'янці-Подільському.

М. Василенко разом із В. Вернадським заклали основи академічної справи в Україні. Саме Микола Василенко 14 листопада 1918 р. затвердив законопроект про заснування Української Академії наук, залучивши до її діяльності В. Вернадського. Майбутній перший президент Академії у своїх спогадах напише про М. Василенка: «У нього першого з'явилася ідея про заснування Української Академії наук. У нас з ним зразу ж виникли дорогі для нас обох дружні зв'язки» [1, с. 35].

Гетьман Скоропадський у своїх спогадах надав вищепну характеристику діяльності багатьом діячам свого уряду. Зокрема, про Д. Донцова, якого у свій час призначав керівником Українського прес-бюро, напише наступне: «... он оказался не на высоте, только жаловался на всех, а сам ничего не делал» [7, с. 478]. Про міністра ж Василенка гетьман констатував: «Он за это дело взялся рьяно, почти с юношеским, можно сказать, пылом» [7, с. 232]. Далі Скоропадський зазначав, що враховуючи вельми успішні результати, які були досягнуті урядом у галузі науки і освіти, «иметь такого министра народного просвещения все же была находка» [7, с. 230].

Саме міністру Василенку гетьман у своїх спогадах надає найрозлогішу характеристику: «Профессор Василенко, министр народного просвещения, ученый, историк, кадет. Он обладал всеми качествами и недостатка-

ми наших профессоров. Он, кажется, всю жизнь провел на Украине, во всяком случае, в области исторических исследований, насколько я знаю, посвятил себя исключительно ей. Работал очень много. С украинским вопросом основательно ознакомлен, но, как всякий честный человек, не мог отрицать значения русской культуры и выбросить из обихода Пушкина, Толстого, Достоевского, другими словами, относился к украинскому сознательно, без шовинизма и без всякой нетерпимости» [7, с. 166].

Микола Прокопович належав до кадетської партії, яку критикували за прихильність до великодержавних поглядів. Про власні погляди на національне питання М. Василенко заявляв відкрито: «Я – українець, но я никогда не замыкался в кругу только украинских интересов. Меня за это упрекают, смотрят на меня искоса, иногда даже подозрительно. Но что поделаешь, когда мое мировоззрение сложилось так, что я считаю возможным разрешение украинского вопроса только на почве федерального устройства России, и украинский вопрос не могу выделить и обособить от других национальных вопросов, польского, еврейского, латышского и пр.» [6, с. 345]. Унікаючи політичного протистояння, на початку своєї діяльності у міністерстві в травні 1918 р. він чітко заявляв, що хоче відійти від суперечок на національному ґрунті, бо на них витрачається дуже багато часу і сили, що заважає конструктивній праці.

Міністр Василенко, за словами гетьмана, акцентуючи велику увагу на розвитку української науки, активно опікувався і діяльністю шкіл, які на той час «были в состоянии полного развала» [7, с. 230]. Вже влітку 1918 р. було відкрито понад 50 гімназій з українською мовою викладання. Надзвичайно складним виявилось вирішення питання відкриття шкіл восени 1918 р., на початок навчального року. Приміщення шкіл, особливо у прифронтовій зоні, потребували ремонту, також виникала проблема відсутності вчительського персоналу. Не дивлячись на труднощі, восени 1918 р. додатково запрацювало 40 гімназій і 10 училищ. Рівень викладання в українських гімназіях був достатньо високим і до них стали переходити навіть з російських гімназій,

За весь період діяльності уряду П. Скоропадського було відкрито понад 150 українських середніх шкіл. Причому необхідно зазначити, що міністр Василенко надзвичайно помірковано підходив до вирішення організаційних питань, виступаючи не за збільшення кількості навчальних закладів, а за їх упорядкування, адже за часів Центральної Ради, при відсутності дієвої адміністрації, українські гімназії були відкриті лише у великих містах. У більшості сіл школи відкривались лише формально або ж перебували у занедбаному стані.

Великі сподівання М. Василенко покладав на з'їзди вчителів, де обговорювались питання організації навчального процесу у середніх школах. За надзвичайно складних економічних проблем у державі, уряд зміг успішно вирішити питання матеріального забезпечення вчите-

*М.П. Василенко та Н.Д. Полонська.
Преображеніє (будинок відпочинку ВУАН, 1933 р.)*

лів. П. Скоропадський згадував: «Прибавки в то время мы, как я припоминаю, дали основательные» [7, с. 230]. Школи, які були створені за місцевий бюджет, отримали фінансову підтримку від Міністерства народної освіти, яке на початку вересня з державного бюджету отримало для вирішення шкільних питань 400 тис. крб.

Уряд Скоропадського постійно звинувачували у згортанні українізації освіти. Та факти стверджують протилежне. Наприклад, у липні 1918 р. Міністерство народної освіти займалось напрацюванням законопроекту «О принудительном введении «украиноведения» во всех средних школах Украины» [8, с. 2]. В усіх російських гімназіях в Україні міністерство ввело обов'язкове вивчення української мови, літератури, географії та історії. Міністри уряду Скоропадського склали присягу на вірність Українській державі. Всіх співробітників міністерств зобов'язували вести документацію українською мовою. Наприклад, в газеті «Луч» за липень 1918 р. згадується такий вельми цікавий факт: коли з міністерства торгівлі до міністерства праці надійшов лист на російській мові, то департамент праці демонстративно відповідь прислав французькою... [8, с. 2].

Міністр Василенко змушений був працювати за умов гострих протиріч між російськими та українськими вчителями. Він неухильно дотримувався курсу поступового, безболісного, еволюційного переходу до викладання українською мовою в гімназіях та реальних училищах,

виступав не за закриття російських гімназій, а за створення нових українських, заявляючи, що «українська школа має будуватися заново, а не на руїнах нею ж зруйнованої російської школи» [9, с. 39]. Через відсутність відповідних приміщень, заняття українських школярів проводилися у другій половині дня у приміщеннях російських гімназій.

Траплялися окремі випадки повного ігнорування питання відкриття українських шкіл. Наприклад, керівництво одного із жіночих монастирів спочатку погодилось надати вільне приміщення для заняття учнів, але дізнавшись, що це учні саме української школи, категорично відмовило, мотивуючи тим, що хлопці ніби можуть «соблазнить взрослых монахинь» [7, с. 231].

Роботу ускладнювали також протиріччя між М. Василенком та його заступниками, які часто ігнорували його розпорядження. Скоропадський зауважував, що Миколі Прокоповичу не вистачало наполегливості щодо оновлення складу своїх найближчих помічників: «Василенко очень просвещенный человек, но, к сожалению, его помощники были далеко не из удачных. У него было любовное и деловитое отношение к украинскому языку и громадное уважение ко всей русской культуре, без шовинизма. Это и не нравилось его ближайшим помощникам, и они не шли ему навстречу» [7, с. 230]. Серед причин неприпустимої толерантності міністра була, на думку Скоропадського, «врожденная мягкость» [7, с. 166]. Та все ж, визнаючи колосальний обсяг зробленого, гетьман зазначав, що які б Україна у майбутньому не переживала випробовування, «след деятельности Василенко останется» [7, с. 234].

Залишившись працювати у галузі української, вже тепер радянської науки, у липні 1921 р. Василенко був обраний президентом Української Академії наук. «Куратором» Академії, який неодмінно мав бути присутнім на всіх академічних заходах, призначили політичного комісара Л. Левітського. Про нього у своєму щоденнику Василенко зазначав: «Дивлячись на нього – я думав: «Бідна країна, які немовлята роблять над тобою експеримент» [3, с. 27]. У лютому 1922 р. на Загальних зборах Академії, не витримавши політичного тиску, Василенко склав із себе обов'язки президента Академії.

Не полишаючи оптимізму, у березні 1923 р. у листі до Н.Д. Полонської, Василенко писав: «Я верю в торжество человеческого разума, который, в конце концов, перейдет же таки к устройству таких форм общежития, когда всякому талантливому, энергичному научному работнику будет предоставлена возможность развернуть свои силы» [10, с. 447].

У квітні 1923 року на 57-у році життя Микола Про-

копович одружився з істориком Наталією Полонською, якій з іронією напише, що зійшлися вони «...не на заре веселої юности», а тоді, коли у кожного була «своя історія і даже археологія...» [10, с. 442].

Через декілька місяців, у липні 1923 р. за сфабрикованою справою у створенні «контреволюційної організації» та шпигунстві на користь Польщі і Франції, його арештують. Н.Д. Полонська активно боротиметься за зняття з нього всіх звинувачень. На судовому процесі у квітні 1924 р. Василенка засудять до десятирічного терміну позбавлення волі. Та, «з огляду на протести української та світової громадськості, зокрема звернення прем'єр-міністра Франції Р. Пуанкаре», наприкінці цього ж року він буде звільнений [11, с. 36]. На його захист виступлять авторитетні вчені К.Г. Вологий, О.М. Гіляров, Д.О. Граве, М.С. Грушевський, С.О. Єфремов, О.В. Корчак-Чепурківський, А.Ю. Кримський, В.І. Лепський та ін. [3, с. 28]. До речі, М. Василенко і М. Грушевський довгі роки були ідеологічними опонентами, що не завадило їм бути близьким друзями і надалі плідно співпрацювати в Академії. Але тяжко переживши арешт і події публічного суду, він занедужає. У 1935 р. М. Василенко помер. Похований у Києві.

Актуальними дотепер залишаються думки М. Василенка стосовно розв'язання болючого і на сьогоднішній день для України мовного питання: «Мову насильницьким методом прищепити не можна. Тому ті особи, які обстоюють необхідність заборони російської мови і заміни її виключно українською, глибоко помиляються. Вони лише гальмують розвиток мови та її проникнення у народну товщу. Заборонні заходи диктуються швидше невірою в силу і спроможність української мови розвинути природним шляхом і здобути значення мови національної» [3, с. 29]. Називаючи себе «ворогом всіляких сепаратистських течій», він закликав до встановлення добрих стосунків між українськими і російськими народами та їх культурами.

Можливо, не з усіма твердженнями М. Василенка, погляди якого були сформовані понад століття тому, можна погодитись. Але беззаперечним є те, що його державотворча політика у галузі освіти і культури виявилась надзвичайно продуктивною.

У 2008 р. завершилась публікація трьохтомного видання вибраних праць М. Василенка. До першого тому увійшли твори з історії України, до другого – питання вітчизняного права, до третього – його спогади, щоденники, листи. За 40 років він опублікував понад 500 наукових і публіцистичних праць, яким характерний глибокий аналіз історичних джерел, чітка обґрунтованість висновків, мудре поєднання історичного та юридичного підходів. Багато праць присвячені подіям, які відбувались на його рідній Глухівщині.

Насправді важко переоцінити історичну вагу постаті Миколи Василенка. Під час діяльності в уряді його постійно звинувачували у згортанні українзації у галузі

освіти. І лише з відстані сьогоднішніх подій цілком очевидно, що якраз цей період був найбільш результативним у розбудові національної науки і освіти. Сучасна історіографія зробила лише перші кроки у науковому осмисленні його спадщини. Діяльність і наукова творчість М.П. Василенка, який був лібералом, видатним науковцем, справжнім гуманістом, заслуговує на подальше ретельне вивчення та глибоке переосмислення.

ПОСИЛАННЯ

1. Матвеева Л.В. М.П. Василенко та його роль в утвердженні Української Академії наук / Л.В. Матвеева // Вісник НААН УРСР. – 2006. – № 6. – С. 34–38.
2. Шевченко Т.Г. Капітанша / Т.Г. Шевченко. Повне зібрання творів. – Т. 3. – К., 1939. – С. 313–314.
3. Шемшученко Ю.С. Біля джерел / Ю.С. Шемшученко // Голос України. – 2013. – № 222. – С. 10.
4. Заїка В.В. Глухівський період у житті М.П. Василенка / В.В. Заїка // Вісник НАН України. – 2006. – № 6. – С. 48–52.
5. Косенко І.Б. Основоположник української історико-правової науки / І.Б. Косенко // Вісник НАН України, 2006. – № 6. – С. 30–34.
6. Гирич І.Б. М. Грушевський і М. Василенко (до історії творчих взаємин) / І.Б. Гирич // Український археологічний щорічник. – Т. 6/7. – 1999. – С. 344–355.
7. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / Павло Скоропадський: НАН України, Інститут археології і джерелознавства ім. М. Грушевського, Ін-т східноєвропейських досліджень. – К.: Філадельфія, 1995. – 492 с.
8. Луч // 1918. – № 34. – 3 июня. – С. 2.
9. Верстюк В.Ф. Громадсько-політична діяльність М.П. Василенка / В.Ф. Верстюк // Вісник НАН України. – 2006. – № 6. – С. 38–47.
10. Василенко М.П. Вибрані твори: У 3-х т.: Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування / Упорядники: І.Б. Усенко, Т.І. Бондарчук, А.Ю. Іванова, Відп. ред.: Ю.С. Шемшученко, І.Б. Косенко. – К.: ТОВ «Вид-во Юридична думка», 2008. – 720 с.
11. Павленко Ю.В. Василенко Микола Прокопович / Ю.В. Павленко // Наука та наукознавство. – 2008. – № 4. – С. 34–36.

Демиценко Н.М. Деятельность Николая Прокофьевича Василенко (1866–1935) на посту министра народного просвещения и искусства в период Гетманата

В статье освещена деятельность государственного и общественного деятеля, выдающегося ученого и правоведа Николая Прокофьевича Василенко (1866–1935), а именно его деятельность на посту министра народного просвещения и искусства во времена гетмана П. Скоропадского.

Ключевые слова: М.П. Василенко, П. Скоропадский, кадет, образование, Украинская Академия наук.

Demydenko N.M. Work of Mykola Prokopovych Vasylenko (1866–1935) on the position of the Minister of Public Education and Arts during the period of Hetmanat

The article is about work of state and public figure, academician, prominent scientist and lawyer Mikola Prokopovych Vasylenko (1866–1935), in particular his activity on the position of the Minister of Education and Arts during the period of Hetman P. Skoropadskyi.

Key words: M.P. Vasylenko, P. Skoropadskyi, cadet, Public education, Ukrainian Academy of Sciences.

29.03.2017 р.

J